

ELS LÍMITS DE LA CIVITAS D'ILURO (ESTAT DE LA QÜESTIÓ)

ÈPOCA ROMANA

Segons els autors clàssics, a la part central de la façana mediterrània del NE peninsular, hi habitava el poble ibèric laietà, el qual es trobava situat entre el cossetà, al sud, i l'indiget, al nord. Durant la romanització, aquests autors ens informen de l'existència d'un seguit de poblacions costeres de fundació romana que, de sud a nord, estaven disposades de la manera següent: com a colònia *Barcino*, a continuació, les *oppida civium romanorum* de *Baetulo* i *Iluro* i, finalment, *Blanda/e*, però en cap moment no es detalla l'espai concret o territori que aquestes poblacions o *civitas*, o terme municipal, que en diríem ara, ocupaven.

En el cas concret d'*Iluro*, que és el que ara ens interessa, sols sabem, a través de l'arqueologia, que la ciutat amb la seva trama urbana ocupava el solar on actualment hi ha el casc històric de la ciutat de Mataró, o sigui, entre dos cursos fluvials actualment coneguts com a Riera i Rierot, ambdós absorbits per la trama urbana; per la banda de mar, s'estenia fins al desnivell topogràfic que hi ha entre el carrer de Barcelona i el Camí Ral i, pel costat de muntanya, suposem que la *urbs* s'acabaria aproximadament a l'altura de l'actual carrer de Bonaire. Ara, el que es tracta és definir el seu *territorium*, o sigui, l'espai que ocupava la *civitas*, cosa que se'ns complica, principalment, per manca d'informació objectiva sobre aquest tema.

A priori, coneixem que al sud hi havia la ciutat de *Baetulo* i, al nord, la de *Blanda/e*, d'entrada, suposem que ambdues poblacions serien el cap d'un territori, o *civitatibus*, com *Iluro*. Aquests dos espais, llavors com ara, presenten uns trets diferencials bastant acusats, al sud hi havia un *ager* pròsper, periurbà, amb moltes *villae*, la majoria a banda i banda de la Via Augusta, posteriorment, Camí dels Francesos i Camí del Mig i, al nord, concretament a partir del solc de la riera de Caldes, hi predominava el *saltus* amb una explotació agrària no tan intensa. Aquestes dues dades, les tenim confirmades a través de nombroses prospeccions arqueològiques.

Per altra part, sembla quedar molt clar quins eren els límits dels costats oest i est de la *civitas* d'*Iluro*; en el cas primer, seria la carena de la serralada Litoral

o *ipsa serra* i, en el segon, la ratlla de la costa o *undae maris*, tal com ens ho definirà la documentació altomedieval, ambdós elements amb prou força per marcar una línia divisòria.

El problema que caldria resoldre és on es trobaven els límits concrets amb les *civitatibus* veïnes abans esmentades. La nostra hipòtesi, amb totes les reserves pròpies del cas, en no disposar de textos explicatius, ens fa recórrer als possibles límits derivats dels accidents geogràfics. Els fluvials, en principi, els descartem, perquè, malgrat haver-n'hi molts al llarg d'aquesta costa, amb prou identitat sols els podem resumir en tres: per un costat, el Besòs, que es troba més enllà del municipi de *Baetulo*, ciutat que ostentava el mateix rang que *Iluro*, per tant, havia de tenir una *civitas* pròpia; també la riera d'Argentona, però aquesta es situa molt a prop d'*Iluro*, per tant, per raons òbvies, havia de trobar-se dins el mateix àmbit territorial ilurenç i, per la banda nord, hi ha la Tordera, o l'*Arnum*, segons Plini, que es troba molt pròxim a *Blanda/e*, encara que en aquesta ciutat, fins ara, no s'hi ha trobat cap vestigi de la seva trama urbana, no obstant això, la descartem, ja que la considerem més aviat pròpia del territori blanenc.

Per tant, sols ens queda acudir a l'orografia. A fi de destacar quina presenta més dificultat de pas entre un espai i un altre, hem considerat que la millor via per definir-la és la que es va haver de salvar quan la construcció de la via del tren de la costa en el segle XIX, en què es van foradar dos contraforts muntanyencs que arribaven fins al mar: l'un, el turó de Montgat, on hi hauria el límit amb el territori de *Baetulo* i, l'altre, el que hi ha entre Sant Pol i Calella –descartem el d'Arenys, per tenir poca altitud i ser molt curt–, a partir del qual hi hauria el territori de *Blanda/ae*.

Aquests límits persistiran, possiblement, fins al segle VII dC, període en el qual encara es fa present la cultura material romana, tal com ho evidencia la presència de nombrosa ceràmica en els jaciments tardoromans del Maresme.

EL PERÍODE VISIGÒTIC I ANDALUSÍ

Per tant, suposem que en el període visigòtic, hereter de l'imperi romà a Hispània, pocs canvis hi hauria, ja que pràcticament van continuar funcionant les mateixes estructures de l'Imperi, excepte en la supraestructura jeràrquica, que va ser substituïda pels nous llinatges germànics.

En relació amb els bisbats, que és un dels aspectes que coneixem millor, principalment, a través de les actes dels diversos concilis visigòtics i hispanoromans, sabem que a partir del I Concili *Tarraconensis*, celebrat l'any 516 en la capital metropolitana de *Tarraco/na*, ja hi van assistir els bisbes *Agrius... episcopus Barchinonensis* i *Frontinianus... episcopus Gerundensis* i també els d'Empúries i Ègara;¹ això vol dir que la configuració que llavors tenien els bisbats no era la mateixa de l'època carolíngia, en la qual aquests dos últims

van desaparèixer. A més, en aquest període, el territori dels bisbats no serà compartit pel del poder polític i civil, com en el segle ix amb els comtats i els vescomtats. Per tant, es tracta de dos períodes que presenten diferències, deduïm que les antigues estructures romanes assimilades per l'Església persistiran fins a l'etapa àrab.

En l'etapa de l'emirat, pel que fa referència a la Catalunya Vella o territori de l'*Afrany*, segons els autors musulmans, les repercussions sobre l'espai físic seran mínimes, perquè la seva incidència tingué una durada més aviat curta, en comparació amb la Catalunya Nova i la Vall de l'Ebre, per tant, podem dir que més aviat va ser efímera, ja que, per als àrabs, es tractava d'un territori de pas i de confrontació.

Pel que fa referència al territori dels bisbats, sembla que el domini, primer àrab i després andalusí, tingué lloc més aviat per la via del pacte, com el de Tudmir a les terres de Múrcia o el de la vall de l'Ebre,² la qual cosa explica la seva ràpida ocupació, sense trobar-hi resistència per part de la població, llavors encara hispanoromana, excepte Tarragona, que va resistir; per tant, va haver de ser forçada provocant la fugida del metropolità i el seu seguici. És evident que tota l'estructura del poder romanovisigòtic, junt amb la de l'església, amb el domini islàmic, va quedar dissolta i, per tant, els bisbats possiblement suprimits, ja que formaven part inherent del poder visigot. Segurament que, en virtut dels pactes, la població va acatar la sobirania del nou ordre pagant els impostos corresponents i, en contrapartida, podia conservar béns, normes, costums i religió. D'això, deduïm que les parròquies, i potser els bisbats, només es mantindrien tant per tradició com per l'ús que en podia fer el nou poder, a fi d'aplicar la seva política tributària, ja que era on hi havia el registre civil de la població i, al mateix temps, els nouvinguts hi trobarien els interlocutors idonis per comunicar-se amb la població autòctona.

Òbviament, el nou poder islàmic va canviar l'antiga estructura política administrativa; primer de tot, va establir l'emirat amb capital a Sevilla i, poc després, a Còrdova, i va dividir l'al-Andalus en diverses demarcacions, adjudicant el nord-est peninsular a la província que denominaren la Frontera Superior, amb capital a Saragossa, que va passar a substituir la Tarraconense, i en l'àmbit on ara hi ha Catalunya va establir la *kura*, amb capitalitat a Tortosa, que venia a supplantar Tarragona.

L'*Afrany*, o sigui, el nord dels rius Llobregat i Cardener, segurament va passar a dependre de dos valís, l'un a Barcelona –on hi hauria *Iluro/Alarona*– i, l'altre, a Girona; segurament, que aquestes dues ciutats foren les escollides, ja que disposaven d'un potent sistema defensiu, com eren les muralles reconstruïdes en el segle iv dC per la tetrarquia, raó per la qual són les més esmentades d'aquesta àrea pels historiadors i geògrafs andalusís. Gairebé totes les altres poblacions d'aquest territori són obviades per manca de protagonisme militar o polític.

Amb aquesta pobresa informativa, impossibilita conèixer amb exactitud el que va passar en una població com *Alarona*, si va mantenir el mateix *status* anterior, o sigui, el del període romanovisigòtic, però parroquialitzat, o si es va veure sota la jurisdicció directa de la *Barsaluna* andalusí, on s'estatgeria el valí o el seu representant.

LA CONQUESTA CAROLÍNGIA

El canvi profund i duratiu es va donar amb la conquesta carolíngia. Tant la presa de Girona l'any 785, com la de Barcelona al 801, les coneixem molt millor a través dels textos andalusís que no pas dels cristians; no obstant això, el període posterior o de la nova organització del territori presenta per a l'investigador un gran avantatge, ja que es troba molt més ben documentat que no pas l'etapa immediata anterior; això ha estat a causa de disposar d'una bona quantitat de documents que, directament o indirectament, en fan referència, uns, sorgits del nou poder i, els altres, que corresponen a actes civils, com escriptures de compra i venda, herències, cessions, permutes, etc. Amb aquesta documentació, que es fa present a partir del segle IX, s'adquireix una idea més aproximada de com funcionava el territori, la qual cosa té poc a veure amb les estructures de l'etapa romana i visigòtica, però sí que en manté moltes reminiscències, principalment toponímiques.

Per començar, l'antiga Tarraconense no fou recuperada, i menys el que havia estat l'antic *conventus* del mateix nom. L'actual territori de Catalunya, després de la conquesta carolíngia, va quedar repartit entre l'al-Andalus musulmà i la Marca Hispànica dels francs, que era l'espai que els andalusís denominaven l'*Afrany* i que, actualment, coneixem com a Catalunya Vella.

Els bisbats foren recuperats; com ja hem dit, desaparegué el d'Ègara, que tornà a integrar-se al de Barcelona, i el d'Empúries, absorbit pel de Girona; aquests dos, juntament amb el d'*Ausa* (Vic), passaren a dependre del metropolità o arquebisbe de Narbona, ja que Tarragona restaria dins l'àmbit musulmà fins a l'any 1118.

Per altra part, a la Marca Hispànica, s'hi aplica el model franc, així apareixen els *comes*, que seran l'embrió dels futurs comtats.

En aquest nou context, *Iluro* conserva encara la seva denominació tradicional, però fonèticament modificada; així, en un document de l'any 949, la trobem esmentada com a «...in termin[ibus] de Al[ar]ona...»,³ i també es repeteix posteriorment, l'any 1024, com a «...infra terminibus parrochie st. Marie de Civitas Fracta qui dicitur Alarona...»,⁴ i l'any següent, o sigui, el 1025, també, «...Sancte Marie quem dicunt de Alerone...».⁵

A través d'aquests documents, es pot veure que a *Alarona* se li dóna el tractament de *terminibus* o terme i de *parrochie*, és a dir, que en el segle IX ja

era un terme amb parròquia, i, com ja hem dit, a més de les seves funcions religioses, també n'exercia de civils. Però, encara que a l'any 949 se la denominés com a terme, cal pensar si aquesta definició no és una derivació de la del castell termenat de Mata, que en un document de l'any 1008 s'especifica: «Quod habemus in comitatu barchinonensi, in Maritima, in terminio de Mata, in apendicio de parrochiam Sancte Marie qui dicunt Civitas Fracta».⁶

Per tant, *Alarona* no tindrà ni la identitat de municipi ni és cap del territori, com devia ser la ciutat preislàmica; ben segur, que seguiria un procés molt similar, com sempre ha estat, al de la veïna ciutat de Badalona, que en aquesta època, documentalment, la veiem reduïda a la condició de *vicu*; ho podem constatar en un document de l'any 989, quan diu: «...in terminio de vicu Bitulona...» i en un altre del 991, on torna a repetir: «...in vicu Bitulona...»,⁷ que segurament serà la mateixa condició que tindria l'antiga *Iluro*, ara encara *Alarona*.

Amb aquesta condició de *vicu*, vol dir que ambdues ciutats es trobarien reduïdes a l'àmbit estricte de l'església parroquial, sota la mateixa patronímica de Santa Maria, que seria d'ascendència paleocristiana, o sigui, es tractaria d'uns aglomerats semiurbans, o *vicus*, de caràcter rural, el nucli dels quals seria l'església amb la necròpoli, dins de l'àmbit de la sagrera, tal com ja es recull en el cànon X del XIIè Concili de Toledo, quan diu:

«...es permetrà a aquells que es refugien en l'església moure's lliurament en una distància de trenta passes, des de les portes de l'església, dins les quals a trenta passes a l'entorn de qualsevol església s'hi guardarà el degut respecte...»⁸

L'antic territori d'*Iluro*, en aquest període va adquirir una denominació comuna, que seria la *Marítima*, però sense cap efecte administratiu, només emprada en sentit descriptiu de l'espai de la marina, com encara se la denomina popularment des de moltes comarques de l'interior.

En la documentació altomedieval, aquesta denominació de *Marítima* apareix en la majoria de la documentació, on, a més, es fa esment a termes i parròquies que es troben al llarg de la costa, concretament entre *Bitulona* (Badalona) i la *domum Sancti Pauli* (monestir de Sant Pol de Mar). Es tracta d'un espai que venia a coincidir molt aproximadament amb el de la *civitas* d'*Iluro* que nosaltres hem apuntat.

Aquest territori, a partir del segle IX, ja apareix partit i repartit entre els comtats i els bisbats de Girona i Barcelona. Es detecta en un diploma subscrit pel rei Lluís el Tartamut (877-879), de l'any 878, on s'esmenta el *Pagi Gerundensis*, o territori del comtat i el bisbat gironí, i que fa referència a la parròquia més meridional, o sigui, la que confrontava amb l'espai barceloní: «...S. Martini Ecclesiam...»⁹ Aquesta església va quedar topogràficament situada l'any 991, en un document que diu: «... in parrochia Sancti Martini, ubi dicunt Arenos».¹⁰

En un document de l'any 963, ja apareix el *Pago Barchinonense*,¹¹ o comtat i bisbat de Barcelona, amb els diversos *termini* d'aquesta banda del comtat. En un altre de l'any 968 es fa esment del *terminio de Lavanderias*, però sense situar-lo; no serà fins al 1008 que no se'l localitzarà documentalment com a pertanyent a la demarcació del castell de Mata, per tant, en el territori més septentrional de l'espai barceloní, que afrontava amb Arenos, dins el *Pagi Gerundensis*.⁶

D'això, es conclou que la línia de separació entre els dos comtats, vescomtats i bisbats, es trobava més o menys, en la ratlla que separa els municipis actuals d'Arenys de Mar i de Caldes d'Estrac, que podríem situar-la en la riera de Caldes o Torrentbò, considerant que l'espai de Torrentbò, segons el document de l'any 963, es trobava dins la demarcació del castell de Mata.

Per tant, en aquesta època, ja ha desaparegut l'estructura política administrativa romana i visigòtica, que en el camp polític i militar es troba substituïda per la del castell termenat o *castro* i per la religiosa amb la *parròquia*. En relació amb els castells termenats o *turris*, en un principi, i després *castri*, en aquest període dels segles IX fins a principis de l'XI, documentalment, s'hi han localitzat els de:

1) *Pago Barchinonensi*

- *Domun Sancti Vincenti* (894)¹² o *Castro Sancto Vincencio* (1025) o castell de Sant Vicenç o de Burriac (Cabrera de Mar)
- *Torre o castro in Primiliano* (989) a Premià¹³
- *Kastrum qui dicunt Mata* (1042) (Mataró)¹⁴
- *Castro de Monte Alto* (1016)¹⁵
- *Castrum* (963) de Dosrius¹⁶

2) *Pagi Gerundensis*

- *Castrum* de Montpalau (segle XI) (Pineda) (comprenia, entre altres, el monestir de Sant Pol i les esglésies de Sant Martí d'Arenys i de Sant Iscle de Vallalta).¹⁷

En relació al territori del castell de Mata, com a *termini* i *parroquiae*, dins la seva jurisdicció trobem:

- *terminio de Lavanderias* (llavors comprenia les actuals parròquies de Sant Andreu (de Llavaneres) i de Sant Vicenç (de Montalt), així com l'actual poble de Caldes d'Estrac,
- *Torrente Malo* = Torrentbò
- *Duos Rios* o Dosrius
- *terminio de Mata*
- *parrochie de Sancta Marie de Civitas Fracta qui dicitur Alarone* (l'antic solar d'Iluro),

així com els actuals veïnats de:

- *Velades* (Valldeix)
- *Cireram* (Cirera)
- *Cerdaniolam* (Cerdanyola)

En relació amb el terme d'*Alarona*, ara dins la jurisdicció de Mata, s'ha vist reduït a la part central de l'actual Maresme, tal com es desprèn del document de l'any 1025, on els comtes de Barcelona fan la venda de les franqueses del castell termenat de Sant Vicenç o de Burriac. Quan s'hi descriuen les afrontacions en relació amb les jurisdiccions d'ambdós castells, diu que el límit entre ambdues es troba en «l'arinio (riera de Cirera o de Mataró) qui discurrit ante Sancte Marie quem dicunt de Alarone».⁵

Pel que fa referència als *termini* o *parroquiae* documentats, veïns del terme del castell de Mata, per la banda del *Pagi Barchinonensi* trobem els de *Vilazari*, *Sancti Felicis de Cabrera*, *Aiello*, *Sancti Juliani Argentone* i, per la banda de llevant, o *Pagi Gerundensi*, trobem *S. Martini Ecclesiam* o parròquia d'Arenys.

Com hem vingut repetint, a nivell inferior dels castells termenats trobem les unitats que ens vénen definides com a *termini* i *parroquia*, la qual cosa constata el fraccionament de l'antic territori que va ser d'*Iluro*, però, al mateix temps, ens informa de la configuració de les noves poblacions, que arribaran fins als nostres dies amb modificacions posteriors, moltes de les quals presenten arrels romanes inequívokes, com *Premiliano* (Premià), *Taliano* (Tiana), *Tidana/Tiano* (Teià), així com la mateixa *Alarona+Mata* = Mataró.

A través de la informació actualment disponible, sembla que aquest procés, que va culminar amb la partició de l'antic territori de la *civitas* ilurenca, va ser conseqüència d'haver-lo fet en dues fases, amb un interval de setze anys:

1a) Any 785, conquesta incruenta de Girona i part del territori pels francs, el domini del qual s'estendria fins a la meitat de la marina, però amb una frontera molt difuminada que podria moure's a l'altura del Montalt i la riera de Torrentbò, que, en el seu tram per Caldes, l'orografia de la costa pràcticament deixa de ser *saltus*, concretament a l'elevació de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar), per convertir-se, tot seguit, en *ager* o terreny de plana, on les explotacions agràries s'intensifiquen a banda i banda de la Via Augusta; segurament que en aquesta època, potser ja es denominaria Camí dels Francesos. Com a conseqüència d'aquesta conquesta, va eixir el comtat de Girona, el primer *comes* del qual va ser Rostany, primer comte franc de la Marca Hispànica. També es va recuperar el bisbat, que va absorbir el d'Empúries, el primer bisbe del qual va ser Ataülf. La nova frontera establerta en la marina va ser tan efímera, que segurament no s'hi va arribar a establir cap *clusa* o duana per cobrar el *teloneum*, o drets duaners, a les persones i mercaderies que transitaven per aquesta calçada, tal com s'havia establert en el coll de Panissars després de la conquesta de Narbona l'any 759.

2a) Any 801, la conquesta de Barcelona, amb la qual es consolida el domini franc al sector meridional de la marina; la frontera efímera del Montalt i la riera de Torrentbò es desplaça devers la línia del riu Llobregat o del Gaià, on queda fixada durant tres segles. Com a conseqüència d'aquesta acció, es crea en aquest nou espai el comtat i el bisbat de Barcelona, el primer *comes* franc del qual va ser *Bera* i el primer bisbe conegut fou Joan, però aquest és d'època més tardana. Amb aquesta nova creació es consagra definitivament la partició de la *civitas* ilurenca i és quan apareix la *Marítima*, però sense atributs jurisdiccionals, en canvi, les jurisdiccions episcopals encara són vigents.

No obstant això, resta dempeus la pregunta, fins ara sense resposta satisfactòria, de quan va tenir lloc aquesta partició i repartició de la *civitas* d'*Iluro*, després *Alarona*, si abans o després del període andalusí. En principi, totes les informacions disponibles, com ara hem detallat, apunten que va ser posterior, però caldria trobar una ratificació més ben documentada per aclarir-ho de manera fefaent.

Joan Bonamusa Roura

ABREVIATURES

ACA	Arxiu Corona d'Aragó
ACB	Arxiu Catedral de Barcelona
MASM	Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró.
QPAM	Quaderns de Prehistòria i Arqueologia. Secció Arqueològica del Museu de Mataró.

NOTES

- 1.- JOSÉ VIVES, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, CSIC (Barcelona-Madrid 1963), 34-38.
- 2.- *Crónica mozárabe del 754*, VIII, 62 i XI, 87. Edició crítica i traducció José Eduardo López Pereira (Saragossa 1980). També DOLORS BRAMON, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Institut d'Estudis Catalans. Eumo Editorial. Universitat de Vic (2002), 130-134. MIQUEL BARCELÓ, «La primerenca organització fiscal d'al-Andalus segons la *Crónica del 754*» (95/713 [4]-138-755), *Faventia* 1/2. Universitat Autònoma de Barcelona (1979), 236-237.
- 3.- FIDEL FITA, La ciudad de Alarona (Mataró), a mediados del siglo X, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 41 (Madrid 1902), 347-348. ORIOL QUADRADA, «El document més antic sobre Alarona (Mataró)», *Cingles*. Agrupació Científico-Excursionista (Mataró 1977), 608-609; «A l'entorn del primer document sobre Alarona», *QPAM*. Museu de Mataró (1977-1980), 173-175.
- 4.- ACA, Cartoral de Sant Cugat del Vallès, f. 317, doc. 949. ESTEVE ALBERT, *D'Iluro a Mataró. El Maresme del segle V al segle XIII*. Accèssit Premi Iluro 1970. Caixa d'Estalvis Laietana (Mataró 1973), 89-90.

- 5.- ACA, *Lib. Feod. Vicar. Cat.* vol. IV, f. 88. Arx. Ar. FRANCESC CARRERAS I CANDI, *Argentona Històrica*, Impremta La Renaixença (Barcelona 1891), 101-103.
- 6.- ACB, Perg. 1-2-1416. LLUÍS FERRER I CLARIANA, *Santa Maria de Mataró. La parròquia. El temple*. Museu Arxiu Històric Arxiprestal. Obra de Sant Francesc IV (Mataró 1968), 111-114. BAUCCELLS *et alii*, doc. 101 (2006). MASMM, *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 90 (Mataró 2008), 2-4.
- 7.- ACB, *Lib. Ant.* II, n. 389, f. 132c-d i Perg. 1-2256. ÀNGEL FÀBREGA, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I, doc. 191 i 215. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona (1995).
- 8.- JOSÉ VIVES, *Concilios*, 396-399.
- 9.- ACB, *Lib. Ant.* I, n. 2, f. 1 d-2 c. FÀBREGA, *Diplomatari*, doc. 3.
- 10.- XAVIER PÉREZ, *Diplomatari de la Cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, doc. 16. Fundació Noguera (Barcelona 1998).
- 11.- ACA, Cartulari de Sant Cugat del Vallès, f. 243, n. 759. ALBERT, D'Iluro, 87.
- 12.- ACB, Perg. 1-3-1. FÀBREGA, *Diplomatari*, doc. 5.
- 13.- ACB, *Lib. Ant.* II, n. 472, f. 162b-c, i *L. A.* I, n. 46, ff. 23-d-25b. FÀBREGA, *Diplomatari*, docs. 184 i 199.
- 14.- ACA, Perg. Ramon Berenguer I, n. 44. CORAL CUADRADA, *El Maresme medieval: Hàbitat, economia i societat, segles X-XIV*, Premi Iluro. Caixa d'Estalvis Laietana 1987 (Mataró 1988), 360.
- 15.- JOAQUIM GRAUPERA, «Les restes del castell de Montalt», *L'arquitectura militar medieval*, Grup d'Història del Casal (Mataró 2000), 93.
- 16.- GEMMA SANTOS, «El castell de Dosrius a l'edat mitjana: del senyoriu eclesiàstic a la baronia», *L'arquitectura militar*, 102-112.
- 17.- JOSEP M. PONS GURI, «Baronia de Montpalau», *Enciclopèdia Catalana*, vol. 10 (Barcelona 1977), 265.